

vybraných koncepcií, ktoré majú z jeho perspektívy nielen jasne odlišujúce diferencie viacero (aj „prekvapujúcich“) styčných prienikov. V prípade čitateľovho trpezlivého sledovania Horského neschématickej (a tým neredukujúcej) reflexie vybraných koncepcií sa odhalí kriticky sebareflexujúci postoj historika, ktorý sa na jednej strane nevzdáva presvedčenia možnosti historickej komunity racionálne posúdiť presvedčivosť historických zobrazení minulosti. Na druhej strane si je vedomý neustále prítomného hodnotového nasycovania procesu práce historika, ktoré je zdrojom odlišujúcich sa predstavení minulosti. Domnievame sa, že práve Horského publikácia je príkladom úprimnej snahy o hľadanie „stredovej“ pozície, ktorá by reflektovala najmä perspektívu historikov. Keďže pri viacerých „stredových“ pozíciách sa mnohokrát pri ich recepciách spájajú určité pochybnosti o jej „nevyváženosti“, tak sa nevylučuje, že aj „stredová“ názorová pozícia vymedzovaná Jánom Horským môže vyvolať polemiky. Avšak pred autorom akéhokoľvek pokusu o formovanie „vyváženejšej stredovej“ pozície bude stáť náročná úloha podobne hlbavého a inšpirujúceho spracovania množstva teoretického materiálu ako v nami recenzovanej knihe Jána Horského.

Juraj Šuch

DVOŘÁKOVÁ, Daniela a kol. *STREDOVEKÉ HRADY NA SLOVENSKU: Život, kultúra, spoločnosť*. Bratislava: VEDA, 2017, 512 s. ISBN 9788022416085.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2018.66.4.9>

Obraz stredoveku je neodlúčiteľne spätý s predstavou hradu. Romantizmus 19. storočia si v snahe o nostalgický návrat k idealizovanému obdobiu stredovekého rytierstva, turnajov a dávných cností zvolil hrad ako výsostný symbol zašlej slávy. Zrúcaniny opevnených stredovekých sídel fascinovali nielen romantizujúcich autorov a estétov neskorého novoveku, ale pre mnohých dodnes predstavujú jednu z najviditeľnejších známkov minulosti. Záujem o hrady sa odráža aj na knižnom trhu – v knihkupectvách možno nájsť množstvo titulov o „hradoch a zámkoch“, ktoré však často bývajú popisované najmä v rovine zaujímavých turistických lokalít. Publikácia *Stredoveké hrady na Slovensku: Život, kultúra, spoločnosť* je tak v mnohom splateným dlhom slovenskej medievalistiky voči jednému z najikonickejších stredovekých fenoménov. A to aj napriek faktu, že ide už o druhú kolektívnu monografiu z dielne Historického ústavu Slovenskej akadémie vied, ktorá bola v posledných dvoch rokoch k problematike hradov vydaná. Avšak, kým kniha *Hrady a hradné panstvá na Slovensku* zostavená Dianou Duchoňovou a Annou Fundárkovou je súborom prác odborníkov venujúcich sa skôr obdobiu novoveku, recenzovaná kniha kolektívu autorov pod vedením Daniely Dvořákovvej je takpovediac striktnie medievalistická. To sa odráža nielen v chronologickom vymedzení (rok 1526), ale najmä v konkrétnom koncepčnom uchopení publikácie, charakterizovanom podtitulom: *Život, kultúra, spoločnosť*.

Kniha je koncipovaná na dve formálne aj obsahovo odlišné časti, ktoré sú rozsahom takmer zhodné. Prvú polovicu publikácie tvorí súbor sedemnástich štúdií popredných slovenských (i štyroch českých) medievalistov, pojednávajúcich o hradoch z viacerých aspektov a prostredníctvom viacerých prístupov. Druhú časť predstavuje rozsiahly – avšak nie kompletný – *Lexikón stredovekých hradov na území súčasného Slovenska*. Kniha obsahuje resumé, vyše 40-stranový zoznam prameňov a literatúry, zoznam skratiek i obsahly menný a miestny register.

Ako Daniela Dvořáková podotýka v úvode, existuje viacero optík, ktoré možno pri skúmaní hradov použiť, rovnako ako aj rozdielne metódy, ktorými môže byť výskum realizovaný. V prvom rade treba zdôrazniť, čo konštatuje aj zostavovateľka monografie, že súhrnný a komplexnejší pohľad na hrad ako fenomén stredovekej spoločnosti v slovenskej historiografii doteraz absentoval. Napriek existencii *Encyklopédie slovenských hradov*, zohľadňujúcej skôr architektonické aspekty a stavebný vývoj, slovenskí historici hlbšie neskúmali ukotvenie a význam opevnených sídel pre stredovekého človeka – v popredí bola predovšetkým politická a vojenská funkcia hradov. Pohľad na hrad ako kultúrno-spoločenský fenomén je nesporným prínosom recenzovanej publikácie.

Monografiu otvára príspevok Daniely Dvořákovovej *Fenomén hrad*, v ktorom autorka ozrejmjuje spôsoby, ako možno vedecky uchopiť problematiku hradov. Dvořáková zdôrazňuje v prvom rade nevyhnutnosť interdisciplinarity pri výskume hradných sídel, pričom oboznamuje čitateľa aj s novou metodológiou. Z tohto pohľadu je zaujímavé smerovanie výskumu v zahraničí, kde sa niektorí autori venujú nielen skúmaniu reálne existujúcich hradov, ale odhaľujú aj rovinu imaginácie (hrad ako symbol, metafora, dokonca hrad ako erotická metafora). Prirodzene, autorka poukazuje na obmedzenú pramennú základňu (v prostredí Uhorska pochopiteľne výraznejšiu ako na Západe) i limity písomných prameňov. Napriek faktu, že skúmanie hradov z viacerých aspektov je nutne limitované, Dvořáková uvádza ako príklad dva veľmi atraktívne pramene, ktoré zaujímavým spôsobom umožňujú sledovať konkrétnych historických aktérov a ich pôsobenie v súvislosti s hradmi. Ide o registre takzvanej pápežskej penitenciárie (*Sacra Poenitentia Apostolica*), z ktorých vieme získať napríklad údaje o konkrétnych hradských kastelánoch či kaplánoch. Tieto písomnosti, ktoré primárne zahŕňajú dišpenzy od prehreškov voči kanonickému právu i oficiálne žiadosti o odpustenie hrdelných hriechov, predstavujú aj pomerne cenný exkurz pre lokálne udalosti i konanie majiteľov či správcov hradov. Treba však zdôrazniť, že ide o pramene až z 15. storočia. Neskorostredovekého dáta sú aj memoárové zápisky Heleny Kottanerovej, dvornej dámy uhorskej kráľovnej Alžbety Luxemburskej (1437 – 1442). Ide o tiež nepochybne vzácny a vhodný prameň aj pre výskum takých fenoménov ako každodennosť na hradoch či podoba ich interiéru, avšak podobne rozsiahle a informatívne texty zo starších období Uhorského kráľovstva môžeme nájsť iba sporadicky.

Príspevkom k skúmanej problematike z chronologicky najstaršieho obdobia je text Jozefa Bátoru. Autor ako archeológ načrtáva skutočnosť, že spôsob usadzovania sa na prirodne vyvýšených a opevnených miestach nebol cudzí ani ľuďom z doby bronzovej. Fenomén opevnených sídlisk, respektíve lokalít označovaných ako refúgia však autor bližšie neskúma ani nekonceptualizuje. V prostredí územia dnešného Slovenska – vzhľadom k téme publikácie – by nebolo bez zaujímavosti pokúsiť sa priblížiť pracovný model

výšinného sídliska, ako ho v súčasnosti chápe archeologické bádanie. Autor iba v hrubých obrysoch naznačuje prežívanie spoločenskej elity v priestore tzv. akropole, avšak natískajúci sa súvis niektorých pravekých lokalít s mladšími hradmi necháva bez povšimnutia. Bolo by možno prínosné ozrejmiť určité stratégie osídľovania, prípadne spôsob fortifikácie sídel a pokúsiť sa vytýčiť možné paralely s včasnostredovekými „hradiskami“. Bátorova stať však predstavuje iba akýsi stručný sumár archeologických nálezov na troch významných lokalitách zo staršej doby bronzovej. Sídlisko v Rybníku autor interpretuje ako miesto strážneho a kontrolného charakteru, opevnené sídlisko v Santovke ako kultové a náboženské centrum a pozoruhodnú lokalitu vo Vrábl'och ako sídlisko „mestského“ charakteru.

Hradom vo včasnom stredoveku sa v rozsiahlych štúdiách venujú Ján Steinhübel a Pavol Hudáček. Oba texty rozsahom výrazne prekračujú počet strán ostatných štúdií, čo je viac-menej dôsledkom vymedzenia skúmanej problematiky a najmä obširného, niekedy možno aj nadužívaného, odkazovania a citovania prameňov. Steinhübelov text *Hrady a župani na Veľkej Morave, v Chorvátsku, v Českých krajinách a v Uhorsku* má, ako už z názvu vyplýva, pomerne široký záber. Autor s už príznačnou podrobnou znalosťou včasnostredovekých textov rekonštruje možnú podobu organizácie hradov na skúmaných územiach. Pozornosť si zaslúži najmä predložená neexistencia žúp na Veľkej Morave. Písomné správy síce uvádzajú v mojmírovskom panstve županov ako istých predstaviteľov kniežacích elít, na základe dostupných prameňov však nevieme doložiť existenciu osobitých žúp, ako je tomu napr. v kniežatstve Chorvátov či neskôr v Uhorsku.

Hudáčkov rozsiahly text je vyčerpávajúcou analýzou terminológie, ktorá bola používaná stredovekými pisateľmi pre označovanie hradov. Z jeho takmer 40-stranovej štúdie *Civitas, urbs, grad, castellum a castrum v stredovekých prameňoch* vyplývajú predovšetkým dva dôležité závery. Termínom hrad (grad) treba označovať už opevnená sídla Slovanov z 9. a 10. storočia, keďže staroslovansky písané texty daný pojem už poznajú. Ďalším vývodom a najzreteľnejším zistením Hudáčkovej analýzy je fakt, že najneskôr od začiatku 13. storočia dochádza k terminologickému posunu v písomných prameňoch a dovtedajšie označenie hradov *civitas/urbs* postupne nahrádzajú termíny *castellum/castrum*. Zmena dikcie prameňov odráža reálne premeny postihujúce hrady v 13. storočí – najmä mongolský vpád a z neho vyplývajúce zintenzívnenie fortifikačných postupov, ako aj rozmach a právne vymedzovanie miest.

Ján Lukačka sa v stati *Úloha hradov pri ochrane a správe stredovekých sídel v Nitrianskej a Trenčianskej župe* venuje predovšetkým politickému a vojenskému rozmeru hradov, a to čiastočne od 9. storočia až do vlády Matúša Čáka. Autor popisuje mocenskú úlohu niektorých hradov (pre staršie obdobie používa nesprávny termín „hradisko“) nachádzajúcich sa v uvedených župách. Podrobnejšie sa venuje najmä oblasti uhorského konfinia, čiže hraničného územia severozápadnej časti arpádovskej monarchie. V tejto súvislosti pôsobí značne nepatrične najmä užívanie pojmu Slovensko v súradniciach 10. a 11. storočia. To môže súvisieť aj s dôrazom, ktorý prof. Lukačka kladie na staršiu literatúru (autor napríklad považuje za dodnes neprekonanú prácu slavistu Jána Stanislava *Slovenský juh v stredoveku* – kniha pôvodne vydaná v roku 1948 sa opiera prevažne o toponomické pozorovania, čo ju robí v mnohých ohľadoch diskuta-

bilnou). V sledovanom období je zjavne anachronické písať o „slovensko-moravskej hranici“ (s. 58) či „slovenských veľmožoch“ (s. 58), tieto pojmy však autor používa iba sporadicky, očividne má na mysli kontext tzv. slavinity obyvateľstva, ktorá sa predpokladá po páde Veľkej Moravy na území Nitrianska. Za jej nositeľov býva tradične považovaný aj autorom v minulosti skúmaný rod Hont-Poznanovcov.

Sakrálnym rozmerom života na hradoch sa zaoberajú príspevky Františka Zárubu a Miriam Hlavačkovej. Český kunsthistorik František Záruba predostiera farbistý pohľad na fenomén hradných kaplniek. Jeho text *Kaple a její úloha v rámci hradního areálu na příkladech z Čech a Moravy* tvorí zhustený výklad problematiky, ktorej sa autor dlhodobo venuje nielen z hľadiska tradičnej historiografie, ale najmä ako historik umenia. Rozhodne sa však neobmedzuje na popis architektonických znakov kaplniek v českých a moravských krajoch, ale tému uchopuje celistvo a komplexne. Záruba oboznamuje čitateľa s pramennou základňou pre výskum hradných kaplniek, venuje sa problematike ich fundácií a módov fungovania týchto osobitých miest zbožnosti na hradoch. Podrobnejšie sa zaoberá typológiou a členením kaplniek podľa vonkajších aj vnútorných znakov, ich vzťahom k hradnému areálu, pričom poukazuje na niektoré špecifiká (kaplnky zvláštneho určenia na Pražskom hrade a na Karlštejne, stredoeurópske empory). Fenoménu hradných kaplniek sa venuje aj Miriam Hlavačková v štúdiu *K zbožnosti na středověkých hradoch*. Jej pútavá stať zameriava optiku na Uhorské kráľovstvo s osobitým zreteľom na územie dnešného Slovenska. V niektorých aspektoch dopĺňa a rozvíja Zárubov výklad, keď napríklad skúma aj činnosť, spoločenské postavenie a úlohu reprezentantov kaplniek, čiže kaplánov. Hlavačkovej text predstavuje zaujímavý exkurz do spirituality stredovekého človeka, ktorého zbožnosť, aj keď na hradných panstvách väčšinou priestorovo obmedzená na príslušnú kaplnku, stále bola pevne ukotvená v mentálnych súradniciach kresťanského a symbolického vnímania sveta.

Peter Bystrický v štúdiu *Můj dom – můj hrad: Vývoj a stavebné tendencie na příklade normanských hradev v 11. a 12. století*, ako už názov napovedá, venuje pozornosť vývinu opevnených sídel s osobitým zreteľom pre stredoveké Anglicko a sever Francúzska. Autor správne konštatuje, že opevnené sídla veľmožov a regionálnej šľachty predstavujú nový stredoveký fenomén, priamo nenadväzujúci na dedičstvo antiky. Opevnené hrady sú, ako autor dôvodí, špecifickým typom architektúr, ktorých počiatok historici kladú najskôr do 9. a 10. storočia. Kolaps západnej časti Rímskej ríše, následná decentralizácia a vzostup lokálnych „barbarských“ elít v období 5. – 10. storočia stále ešte neznamenali koniec primátu miest ako hlavných administratívnych a správnych centier. Bystrický dáva v súlade s moderným bádáním vznik hradev do súvisu s výraznými spoločenskými a hospodárskymi zmenami, ktoré viedli k formovaniu stredovekej spoločnosti, respektíve feudalizmu. V rámci oblasti „severne od Álp a Pyrenejí“ rozlišuje tri základné typy opevnení, ktoré v autorovom výklade predstavujú akýsi včasnostredoveký predstupeň neskorších kamenných hradev. Spomína tzv. bergfried, slovanské „hradiská“ a najmä *motte*. Poslednému typu opevnení, ktoré možno zjednodušene chápať ako drevené opevnené sídlo na umelom alebo prírodnom návrší obohnané palisádou a priekopou, Bystrický venuje osobitú pozornosť. Čitateľa oboznamuje s jeho špecifikami, funkciami a vývojom. Okrem známeho anglického typu hradev *motte-and-bailey* autor ďalej uvádza niekoľko zaujímavých prameňov (*Tapiserie z Bayeux*, tzv. *Román o Rollovi* či

Historia comitum Ghisnensium), ktoré sú cennými dobovými pohľadmi na normandské hrady vrcholného stredoveku, a to aj čo sa týka ich vonkajšej i vnútornej podoby či budovateľských postupov.

V recenzovanej publikácii sa nachádzajú aj odborne veľmi dobre zvládnuté texty o takých na prvý pohľad okrajových záležitostiach ako hygiena (Martin Bóna) či strava, spôsoby a možnosti prípravy jedál (Dana Dvořáčková-Malá), alebo fenomén prepychu a luxusu (Marek Oravec). Tieto state tvoria cenný prínos v úsilí rozširovať pole pôsobnosti slovenskej medievalistiky o ďalšie podnetnejšie okruhy výskumu, ktoré často presahujú aj do oblasti kultúrnych dejín. Tu treba spomenúť najmä zasvätený výklad Roberta Šimůnka, ktorý sa na príklade vyobrazení hradov i zámkov v ikonografických a obrazových prameňoch snaží podať širokospektrálny a komplexný pohľad na hrad ako statusový symbol a architektonický ideál. Aj vďaka takýmto prácam publikácia obsiahne viacero tematických rovín, ktoré si v budúcnosti zaslúžia ďalší prehlbujúci výskum.

Do kategórie prípadových štúdií, popisujúcich konkrétne hradné panstvá možno zaradiť príspevky Martina Štefánika, Pavla Maliniaka, Moniky Tihányiovej, Mareka Púčika i Jitky Friedlovej. Uvedené texty nie sú len regionálnymi sondami, zohľadňujúcimi lokálny vývoj a špecifiká, ale autori nestrácajú zo zreteľa ani celouhorský kontext. Či už ide o mestské hrady stredoslovenských banských miest ako sídel komorských grófov, politické pôsobenie kastelánov, postavenie a možnosti interpretácie spoločenskej vrstvy označovanej termínom „*suburbani*“, spravovanie hradov v Gemerskej župe alebo majetkovú politiku českých kráľovien z predhusitskej doby, čitateľ má vždy možnosť nahliadnúť do sveta jednotlivých historických aktérov a ich sociálneho ukotvenia v mocenskom rámci stredovekej monarchie.

Druhú časť publikácie tvorí prvý ucelenejší súpis stredovekých hradov v slovenskej historiografii. Ten pozostáva z abecedne zoradeného lexikónu hradov z územia dnešného Slovenska. Lexikón je spracovaný slovníkovou formou, čo znamená, že konkrétny hrad vždy predstavuje štandardné heslo, ktoré disponuje základnými informáciami. Obsah hesiel tak predstavuje v prvom rade zhustený popis vlastníkov a majetkového postavenia daného hradného sídla. Napriek tvrdeniu autorského kolektívu, že text má predstavovať popis dejín hradov (s. 251), treba zdôrazniť, že tieto dejiny v recenzovanej knihe spočívajú výlučne v popise vlastníckych vzťahov. Text k jednotlivým heslám je tak primárne faktografickým súhrnom majetkových práv, ktoré boli v priebehu stredoveku udeľované vlastníkom. Jeho hlavným zámerom je informovanie čitateľa o zmenách vlastníckych pomerov, a to od prvých hodnoverných zmienok v písomných prameňoch, až zhruba do r. 1526. Heslá tiež obsahujú všetky viacjazyčne historické aj moderné podoby názvov daných hradov. Ďalej sa čitateľ dozvie, v ktorej župe (komitáte/stolici) sa hrad nachádzal, majetkové príslušenstvá hradných panstiev, publikovanú literatúru a predovšetkým súpis písomných prameňov, v ktorých možno hľadať zmienky o konkrétnych sídlach.

Samotní autori vysvetľujú, prečo sa rozhodli do lexikónu zahrnúť 111 hesiel stredovekých hradov, teda nie všetky známe hradné sídla z územia Slovenska. Hlavným kritériom výberu bolo predovšetkým označenie lokalít termínom *castrum*, najpresnejšie odrážajúcim objekty, ktoré nazývame hradmi. Z tohto dôvodu neboli do zoznamu zahrnuté hrádky a iné pevnosti, či fortifikačné objekty, ku ktorým sa zachovalo iba minimum písomných zmienok. Lexikón predstavuje najmä súbor historických dát a informá-

cii – získaných takmer výlučne z písomných prameňov právneho charakteru –, pričom neposkytuje priestor archeologickým či kunsthistorickým prameňom a zisteniam. Túto skutočnosť, vzhľadom na proklamovaný zámer publikácie, nemožno hodnotiť ako negatívum. Súbor faktografie obsiahnutý v tomto rozsiahlom kompendiu je nemalým prínosom slovenskej medievalistiky. Publikácia je cenným a potrebným výstupom – jednak ako odrazový mostík pre bádateľov i laikov, ktorí sa venujú kastelológii, no najmä ako dlho absentujúce odborné spracovanie historického fenoménu, ktorý stále neprestáva fascinovať čitateľov.

Matej Harvát

DEMMEĽ, József. *PANSLÁVI V KAŠTIEĽOCH. Zabudnutý príbeh slovenského národného hnutia*. Bratislava: Kaligram, 2016, 240 s. ISBN 9788089845880.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2018.66.4.10>

József Demmel je historikom skúmajúcim uhorské dejiny. Za uplynulých desať rokov publikoval celý rad textov, ktoré sú v kontexte maďarskej a slovenskej historiografie vo viacerých ohľadoch inovatívne. Pri skúmaní a interpretácii sa inšpiruje teóriami a poznatkami z ďalších disciplín, najmä z antropológie a politickej vedy. Tým, aké výskumné otázky si tento maďarský historik kladie, ktoré historické osobnosti skúma a ako k nim pristupuje, prekračuje konvenčné, etnocentrické rámcovanie dejín. V prvej monografii, ktorá vyšla v slovenskom preklade, sa venoval emblematickej postave slovenského národného hnutia. Vyšla v roku, ktorý vláda Slovenskej republiky vyhlásila za Rok Ľudovíta Štúra. Svojou koncepciou, rozsahom pramennej bázy a inovatívnosťou položených otázok a skúmaných problémov vyvolala značný záujem odborníkov i čitateľskej verejnosti. Jeho druhá kniha sprístupnená v preklade slovenskému publiku sa už podľa svojho názvu neredukuje na jednu osobnosť. Na pozadí príbehu turčianskeho šľachtica, statkára, župného a celokrajinského politika Józsefa Justha (1809 – 1875) sa v nej Demmel pokúsil predstaviť základné aspekty spoločenského a politického vývoja v hornouhorskom prostredí v 40. – 70. rokoch 19. storočia.

Koncepcia knihy je prehľadná a plynulo prestupuje z celouhorskeho do regionálneho a lokálneho kontextu, približuje rodinné pozadie i cirkevné prostredie, ktoré na J. Justha vplývali. Na úvod predstavuje historické pozadie obratu, v rámci ktorého sa v priebehu 19. storočia existencia hornouhorskej šľachty slovenského materinského jazyka zmenila vo vnímaní uhorskej spoločnosti zo samozrejmej skutočnosti na kontradikciu. Vykresľuje hlavné zdroje konfliktov v Turčianskej stolici v predmarcovom období a v revolučných rokoch. Tie boli do určitej miery „zmenšeninou“ celouhorských politických zápasov. Antagonizmus medzi liberálnymi reformistami a provládnyimi konzervatívcami dostal v turčianskom mikrosvete podobu zápasu medzi dynastickým zoskupením Révayovcov a Justhovcov. Autor popísal špecifika politického zápasu prebiehajúceho v hornouhorských stolicách, definoval línie zlomu, ktoré rozdeľovali miestnu, prevažne slovenskojazyčnú šľachtu. Jazykové línie zlomu sa tiahli medzi latinsko-slo-